

ADATOK KEMÉNY ZSIGMOND »GYULAI PÁL«- JÁNAK FORRÁSÁHOZ.

Kemény Zsigmond egész munkásságát a történelem iránt tanusított nem mindennapi érdeklődés jellemzi. Ezt a tulajdonságát családjának fényes multján kívül táplálta maga a korszak, a melyben gyermekkorát élte. A mult századok dicsősége és szenvedései hangzottak a költők ajkain s ezek révén idomultak a kor ízlése és az irodalmi viszonyok. Míg ezek megtanították őt lelkesedni a nemzeti multon és a történelemnek költői formába való öltöztetésére; azalatt a környezet, a melyet Erdély a híven megőrzött régi nemzeti szokásokkal; történeti emlékeivel, közkézen forgó kéziratok krónikáival még erősített benne, a hazai történelem bizonyos realisabb felfogására nevelték Keményt, kinek egykorú emlékiratokból volt módjában megismerni szűkebb hazája történetét. Ha azután ezen kedvező föltételek mellé hozzáveszszük azt a rendkívüli befolyást, a melyet egykori akadémiai tanára, id. Szász Károly, e tekintetben is gyakorolt reá: érthető lesz, miért tudott Kemény oly mélyen belátni az elmult korok lelkébe. De ő hivatásos regényíró létére nemcsak szenvedélyes történetbúvár volt, kinek érdeklődése a legaprólékosabb adatot sem hagyja figyelmen kívül, ha abban valami jellemzőt lát a korra, vagy hőseire, hanem ritka művész a lényegtelennek látszó vonásban is megtalálni azt, a mi a lelkekbe és a kor mozgató eszméibe bevilágít. Ezenkívül megvolt benne a hivatásos történetbúvár még egy fontos kelléke: a jó emlékezőtehetség. A mily feledékeny és szórakozott volt az élet egyéb körülményeire nézve, mint Salamon Ferencz megjegyzi róla, éppen olyan jól emlékezett élettapasztalásai és olvasmányai tanulságos részleteire. E tekintetben regényei lépten-nyomon szolgálnak példákat, a hol az ilyen emlékezetből történt utalásoknál ritkán fordul elő téves adat. Mint költő a historiai realitást bizonyos eszményítéssel mérsékli, mely túlzásai mellett sem lesz sohasem valószínűtlenné. Ez a történeti szempont uralkodik regényein akkor is, ha annak tárgya történeti jelentőség tekintetében nagyon is másodrangú.

Ilyen természetű tárgyat dolgoz fel első teljes regényében, *Gyulai Pál*ban is, melyet érdekessé inkább a korszak tesz. Gyulai

Pál sorsa bármennyire meghatározható, a korszak történetében elenyésző és nem áll páratlanul. Az ingatag és zsarnok Báthori Zsigmond kegyencének végzetes pályája bő alkalmat szolgáltatott a költőnek, hogy Erdély akkori közéletéről teljesen hű képet rajzoljon. De éppen ebből származott a regény sarkalatos hibája, t. i. hogy minden fontos történeti mozzanatra kiterjedő figyelme túlterhessé és fárasztóvá teszi előadását. Jellemzése sem ment e hibától. A hűség és a mélység szüntelen lélektani elemzésre csábítja. Bonczoló kedve alakjaiban az utolsó idegszálat sem hagyja megvilágítatlanul, és e miatt nem egyszer ejti el meséje fonalát. E tekintetben éppen *Gyulai Pál*jára nézve nagyon jellemző Kazinczy Gábor megjegyzése, hogy minden része többet ér mint az egész. Kemény mint vérbeli történet- és lélekbúvár nem elégedett meg azzal, hogy reményeinek ódon színezetet, bizonyos történeti zománczot adjon, hanem mindenekfelett az elmúlt idők embereinek szellemébe igyekezett belehatolni. Ezt pedig azáltal éri el, hogy a történelem jelentéktelenebb alakjaiba viszi át a korszak küzdelmeit, szenvedéseit és megpróbáltatásait. Így pl. Gyulai Pálban, a XVI. sz. tudós humanistájában a műizlés és a lelkiismeret mélységeit vizsgálja Báthori Zsigmond léha, kéjsóvár és erkölcsstelen udvara közepette.

Kemény Zsigmond mint regényíró, töredékekkel mutatta be magát. Az első ilyen regény-töredéke 1839-ben az *Athenaeum*-ban látott napvilágot *Izabella és a remete* cím alatt. Második regénye az *Élet és ábránd* is csak egy szép mutatvány alapján ismeretes, mely 1843-ban a *Honderűben* jelent meg belőle. Ez a regénye tudvalevőleg b. Eötvös József lakásán Buda bevétele alkalmával elpusztult, a kihez *Gyulai Pál* cz. regényével együtt Kolozsvárról felküldötte tanácsát kérve, hogy melyiket adja ki előbb. Kemény Zsigmond tehát mint regényíró Eötvös tanácsára a magyar történelmi tárgyú *Gyulai Pállal* mutatkozott be először 1847-ben a nagyközönségnek. Így előzte meg Báthori Zsigmond kegyence Camoenst, a szerencsétlen portugál költőt, kinek Kemény bizonyára éppen olyan hivatásos bemutatója lehetett, mint Gyulai Pálnak, a Hamlet-lelkű humanista magyar tudósnek.

Regényünk hősről, abafájai Gyulai Pálról sokkal kevesebbet jegyeztek fel a korabeli történetírók, mint egyéniségénél és közéleti szereplésénél fogva megérdemelte volna. Oka ennek, hogy ha pályája figyelmet érdemelt is, inkább belső életet élt és csak kényszerűségből szerepelt a közügyek terén. Tanulmányait Békés Gáspár támogatása mellett Olaszországban fejezte be, és pedig 1570-ben a bolognai és 1571-ben a páduai egyetemen járt.¹ Itt, úgy látszik, főként az orvosi tudományokkal foglalkozott, a melyekből oklevelet is szerzett, orvosi gyakorlattal azonban nem foglalkozott.² Midőn

¹ Frankl Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. 237. ill. 275. l.

² Weszprémi: *Succincta Medicorum Biogr.* III. 144. l.

Erdélybe visszatért, mint Békésnek lekötelezettje védte annak trónkövetelési igényeit, különösen 1573-ban Fogaras várának védelmé-
nél mutatta ki vitézségét. Miután azonban Békés nem bizott a
vár megvédésében, kiszökött a várból: a várat, kis fiát és kincseit
hű emberére, Gyulai Pálra bízta, ki a vár feladása után az ő
utasításához képest a kincseket a győztes Báthorinak adta át.
Gyulai a hűtlen kezelés vádja alapján börtönbe került. De ártat-
lansága kiderült. Becsületessége és tudományossága miatt Báthori
Istvánnak csakhamar a legkedveltebb híve lett,¹ a ki nemsokára tit-
kárává majd tanácsosává tette. Midőn 1576-ban lengyel királylyá
lett, Erdélyből magával vitte Lengyelországba, ki minden fontosabb
dolgában szinte nélkülözhetlen lett reá nézve. Több bizalmas dol-
gában járt el. Így Báthori Kristóf halála után (1581.) István király
Gyulait küldte Erdélybe azon bizalmas rendeletével, a melyben a
kiskorú Báthori Zsigmond mellé kormánytanácsosokat rendel s
Gyulai fényes szónoklat kíséretében adta tudtára az erdélyi ren-
deknek Báthori István határozatát. Ugyanakkor Báthori Zsigmond
hű arczképének elkészíttetésével is megbízta, melyet Lengyelországba
való visszatértekor magával is vitt Gyulai.² Hogy minő befolyása
és tekintélye volt a lengyel udvarnál, mutatja az, hogy Brutus
János, a nagy történetíró Gyulai Pált szólította fel, hogy ajánlja
őt Békésnek, ki később István király udvarában a legbefolyásosabb
emberek egyike lett; tehát Gyulai révén jutott Brutus Békéssel
ismeretségbe és később barátságba. Gyulai és Brutus barátságának
pedig fényes tanujelét mutatják ama klasszikus szépségű levelek,
melyeket Brutus hozzá írt és a melyek *Epistolarum libri V.*
ötödik részeként jelentek meg 1583-ban (Krakkó). A lengyel udvar-
ban egyéb fontos teendői mellett irodalmi tevékenységet is fol-
tatott. Megírta urának Iván muszka czár ellen folytatott győzelmes
hadjáratát *Commentarius rerum a Stephano Rege adversus
magnum Moschorum Ducem gestarum. Anno 1580. Claudiopoli,
1581. cz. alatt.* Midőn pedig Géczi János helyébe 1585-ben Sibrik
György lett nagyváradi kapitánynya, egy bölcs tanácsokkal teljes
levelet írt neki, melyben hivatala fontosságát és nehézségeit annyi
tudással és élettapasztalattal festette, hogy valahányszor új vár-
nagy került e hivatalba, az ünnepélyes beiktatáskor, 1660-ig Várad
elestéig, rendszeren felolvasták e tanácsokat.³ Ezt a levelet később
1663-ban *Tanácsai Tükör* cím alatt magyarra fordítva Csepregi
Turkovics Mihály Szebenben ujjalag kiadta. Midőn Báthori István
1586-ban meghalt, Gyulai visszatért Erdélybe és Zsigmond szol-
gálatába állott. A fejedelmi udvarban azonban nemsokára kitört a

¹ L. bővebben Szamosközy István: *Történelmi maradványait*, (kiadta Szilágyi Sándor. *Monum. Hung. Hist.* 1876.) I. köt. 137—140. lap, Ugyanezt részben kivonatolva átvette Bethlen Farkas: *Hist. de rebus Transsylvanicis.* II. köt. 275—279. II.

² L. Bethlen. II. 464—473.

³ L. e levelet egész terjedelmében. Bethlen II. 481—502.

pártviszály Zsigmond és unokabátyja, Báthori Boldizsár között, ki mindenáron gyámkodni akart a fejedelem fölött, majd meg kevélysége és nagyravágyása miatt az udvari léhűtők azzal vádolták, hogy a főhatalmat is magának akarja megszerezni. A rokonok között ebből támadt versengés 1591-ben a gyulafehérvári titkos tanácskozásban arra a határozatra bírta az ország nagyjait, hogy mindenképpen véget kell vetni a fejedelmi család viszályának, s ha másként nem lehet, Boldizsár száműzetése vagy kivégeztetése árán is meg kell szerezni az ország békéjét. A gyűlés ezen titkos határozatáról Gálfi János és Gyulai Pál értesítették a fejedelmet, a ki ezen államtitkot esküje ellenére gyóntatójának, Cariglia Alfonz jezsuitának elárulta, ez pedig Boldizsár tudomására hozta a titkot. A tanácsosok, hogy Boldizsár haragját elkerüljék, az egész dolog ódiúmat Gyulaira és Gálfira hártották. Ennélfogva Báthori Boldizsár most ezek ellen fordult. Így történt, hogy 1592-ben a fejedelem hallgatag beleegyezésével Gyulait saját jószágán, a hová az udvari cselszövények elől könyvei közé menekült, Boldizsár katonái felkonczolták. De Gálfi sem kerülhette el sorsát, mert alig egy évre rá börtönében a fejedelem végezteté ki. (Mindezt bőven megírta Bethlen III. 9—24.) A Kulcsár-féle krónika Báthori Boldizsár ezen kegyetlen tettének okát Gyulai egy sértő megjegyzésére vezeti vissza, a mely Báthori Boldizsár léha és feslett életére vonatkozott. »Nem csuda, hogy parázna — úgymond — mert az anyja is hires kurva volt, M . . . M . . . Azért ölette meg Gyulai Pált.«¹

Gyulai Pál Báthori Boldizsár haragjának tulajdonképpeni okáról, mely váratlan halálát eredményezte, alig tudhatott valamit is, mert különben Gerendi Jánoshoz írt levelében nem tudakolta volna tőle Báthori Boldizsár neheztelésének okát azon kijelentéssel, ha nem vétkes a dologban, kész felvilágosítással szolgálni, ha pedig csakugyan bűnös valamiben, hajlandó mindenképpen kiengesztelni e hatalmas férfiút. Ez a levél még rútabb színben tünteti fel Báthori Boldizsár tettét, mert a felvilágosítás és békülés lehetőségétől is megfosztotta áldozatát.² Legyen szabad még egy adatot ideiktatnom Gyulai Pálról, melyet gróf Bethlen Miklós *Önéletírásában*³ olvastam, ki a maga nemzetségéről beszélve megemlíti, hogy anyai nagyanyja, Túri Borbála révén rokonságban állott Gyulai Pál családjával, mert ennek »testvérhuga volt a Túri Jánosné, Szalai Kata asszony anyja.« Így Gyulai Pálról kevés örökség is szállt reá; de »Ábafája és Lupsa is szintén úgy eljött volna, ha Gyulai Pált istentelenül házában meg nem ölték volna. Az én szegény anyám a leveles ládában tartotta az inget is, melyben megölték volt.« Bármilyen volt is Gyulai halálának igazi oka,

¹ *Krónika*. A mohácsi veszedelemtől a bécsi békülésig stb. történet dolgokról. Pest, 1805. 54. l.

² E levelet közli gróf Kemény József és Nagyajtai Kovács István. »*Erdélyország Történelmi Tára*«. II. köt. 95. l.

³ Szalay László kiadása. Pest, 1858. I. köt. 148. l.

annyi bizonyos, hogy a Báthori-ház iránt tanusított odaadó hűség juttatta ilyen tragikus végre. Ez a pár adat is, melyet Gyulai Pál életére vonatkozólag nagyjából összeállítottam, igazolja, hogy a maga korában számottevő egyéniség volt. Szellemi kiválóságát nemcsak irodalmi és politikai tevékenysége és kora tudósaival való összeköttetései bizonyítják, hanem azon megjegyzések is, melyeket Szamosközynél, Bethlen Farkasnál, Brutusnál és ezek révén más régi íróknál is olvasunk róla. Szamosközy, ha említi, sohasem feleli el neve mellől az ilyenféle jelzőket: »vir liberali eruditione ornatus« (I. köt. 137.) vagy pedig: »exquisite doctrinae ac prudentiae vir«. (I. 221.) Bethlen Farkas hasonlóképpen így ír róla: »vir de republica optime meritus« (III. k. 24.), máskor meg: »singulari eruditione ornatissimus« (II. 275.). Nem csoda tehát, ha ilyen férfiú tragikus pályája megragadta Kemény Zsigmond figyelmét és az ő élete regényének keretében mutatta be Báthori Zsigmondnak léha és félelmetes korát. S Kemény ezen történelmi keret megrajzolásában mutatta meg, hogy lehet a történelem az élet mestere akkor is, a mikor nem hivatásos történetíró közvetíti azt velünk, hanem a regényírás könnyed műzsája vállalkozik a nagy történelmi tanulságok hirdetésére. De természetesen ehhez legalább olyan történelmi tanultság és belátás kell, a minővel Kemény Zsigmond rendelkezett.

Vizsgálódásunknak feladata ezúttal csak az lesz, hogy Kemény Zsigmond *Gyulai Páljára* vonatkozólag is, mint azt a *Zord idővel*¹ és *Özvegy és leányával*² tettük, néhány adattal szolgáljunk, minő viszonyban áll a történelemmel a regény meséje. Mit kölcsönzött a történelemből, minő forrásokból merített s mit lehet a költői lelemény rovására jegyeznünk; mert ezek együtt mutatják az ő költői eredetiségének mértékét és így írói nagyságának fokát. Ezt a fáradságos és nem éppen hálás feladatot szükségesnek tartjuk legalább történelmi regényein elvégezni, hogy Kemény regényírói módjáról tiszta képet alkothassunk.

Regényünk cselekvénye Báthori Kristóf erdélyi vajda temetésének leírásával indul meg, melynek keretében a költő Gyulai Pált, a regény hőst is bemutatja. Az előadás ódon színezete már önkénytelenül arra utal, hogy valami korabeli történelmi forrásmunkában keressük a leírás eredetijét. És Bethlen Farkas latin nyelvű históriája híven közli is azon rendelkezéseket, melyeket Báthori István, Lengyelország királya tett Kristóf vajda temetése alkalmával. A temetés rendjét közli ezenkívül a Kulcsár-féle krónika is magyarul, a mely csekély módosítással az előbbi nyomán készülhetett. Mivel azonban Kemény leírásában olyan részlet is előfordul,

¹ »Adatok b. Kemény *Zord idő cz. regényének* forrásaihoz.« »Irodalomtörténelmi Közlemények« XIV. évf. 1., 2., 3. füzetei.

² »Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya* című regényének forrásaihoz.« »Egyetemes Philológiai Közlöny XXIX. évf. 3. füzet.

a melyik Bethlennél megvan, Kulcsárnál pedig hiányzik, kétségtelemné teszi, hogy Kemény forrása az előbbi volt.

A kölcsönvétel módjának megítélése szempontjából bizonyára helyén való lesz, ha a regény idevágó részletét Bethlen leírásával együtt közöljük:

»Et juxta haec idem Rex dispositionem etiam et normam funeris celebrandi mittit in hunc modum: Sacrae aedis, in qua funus debet celebrari, a majore altari usque ad cathedram tam parietes quam pavementum nigro panno obducantur, et circumcirca in eadem sacra aede appendantur ad formam crucis insignia Christophori Báthorei Vajvodae Transsylvaniae. In eadem sacra aede erigatur castrum doloris holoserico nigro obductum, cum appensis frequentibus dicti Vajvodae stemmatibus, intra autem ad quatuor ejusdem castrum doloris angulos apponantur quatuor sedilia, quibus singulis singuli supersedeant Sacerdotes; praeterea praesto sit aliud sedile in eodem castro doloris in rationem Sacerdotis Missam celebraturi; qua absoluta, una cum illis quatuor praespecificatis absolutiones peragant; aliud etiam ibidem praeparetur sedile in rationem Sigismundi Electi Vajvodae, ac e diametro ejus aliud rursus pro Legato Regis Poloniae cum adjunctis fulciminibus, quibus superpositis atratis pulvinaribus inniti tam hic quam ille possint. Sigismundus Vajvoda una cum fratribus suis vestiantur nigro et longo amictu, cujus posterior pars in longum sese extendat, totus etiam Senatorius Ordo, pariter et Aulici ad lugubrem habitum se componant, capitibus nigras mitras ex lana confectas induant. Dum autem funus ex arce efferri debebit, totam pompam funebralem praecedant duo ex praecipua Nobilitate equites, tam ipsi quam equi illorum atro syrmate induti, quorum alter praeferat vexillum magnum ex tela Damascena confectum, in quo opere pictoreo stemma Christophori Báthorei una cum nomine, titulo, et cum annotatione diei ac anni mortis ejusdem aurea tinctura delineetur: alter vero hastam cum labaro nigro, sinistra autem clypeum nigrum, cui sit superpictum stemma Vajvodae; pectoribus quoque et dorsis eorundem equitum insignia demortui applicentur. Hos equites sequatur ordo Ecclesiasticus, et tota Nobilium ad exequias congregatorum caterva. Ex arce deferant funus ad templum duodecim Proceres, ac in castro doloris deponant feretrum holoserico nigro obductum, cui a capite superponatur corona Ducalis per aurificem elaborata, a dextris sceptrum, a sinistris romphea, utraque deaurata, ab utroque autem latere septenae praegrandes faces praeluceant. Juxta haec procedant ex una parte quinquaginta pauperes pullati cum nigris cereis, ex altera parte totidem. Funus primo loco sequatur ipse Sigismundus Báthori, hunc subsequatur Legatus Regis una cum fratribus defuncti Vajvodae, hos vero sequantur Senatores, et Legati Statuum Regni, denique reliqui. Hoc ordine procedendo, postquam perventum fuerit ad templum, hastam gerens eques confringat illam ad parietem templi, cum clypeo autem tum hic, tum alter cum vexillo templum ingrediantur, ubi Sigismundo ac Legato Regis in sedilibus in rationem eorum praeparatis considentibus panegyricus ac naeniae insti-

tuantur, postea Ordo Pafrum Societatis Jesu carmina in laudem fatis functi Vajvodae decantent, ac tandem tumba sepulchro condatur. Cumque juxta hoc praescriptum omnia fuissent praeparata, exequiae saepe dicti Christophori Báthorei Dominica Palmarum, in templo, quod est in meditullio urbis Albensis, in maxima frequentia Statuum et Ordinum Regni sunt peractae.«¹

Ezt mondja Bethlen, a regényben pedig ugyanez így olvasható: »Úgy lón, mint Báthori István, Lengyelország királya rendelte. A gyulafehérvári székesegyház padlózata és falai fekete szőnyeggel vonattak be. Mindenik oldalon négy-négy ezüst kereszt függött összeállítva, Kristóf vajdának — kinek temetése tartatik — családczimeréből. A bú-állvány ében-sötét bársonyban díszlett. Rajta a négy szögleten négy szék volt fekete könyöklővel és vánkossal. Az egyikben ült Cyril pater az Ágoston-, a másodikon Manno pater a Minorita-szerzet tagja, a harmadikon Felix a Benedek- és a negyediken Alfonsó a Jézus-rendből. Mindenik szent férfinak hosszú olvasó volt kezében, és arcza alámélyedett, míg az ájtatos ajkakat halk, de fogyhatatlan ima mozgatta. Az új fejedelem és a lengyel követ számára hasonlólag a bú-állványon jelöltetett ühlény. Reggel tíz órakor minden harang megkondult. Öt perczczel később a várfalokról hűsz ágyu dörge. Ekkor a fejedelmi udvarból kivetették a halott. A gyászkiiséret következő vala: Elöl ment két főrangú lovag: Gálfi János és Gyulai Pál. Hollószin méneikről sötét uszony folyt le, csókdosva a szeplőtlen fehér havat; mert február 13-ikának koránya a sanyaru tél új lemezével vontá be az utcákat. Gálfi a nagy fekete zászlót tartá kezében, melyen a halálváz kiszáradt lábaival a Báthori-czimerre tapad; a selyemszövet másik lapjára egy művészi ecset a feltámadás képelejt rajzolta. Gyulai jobbájában óriás láncsát hordozott sötét lobo-góval, míg balját nehéz paizs terhelte. Ezen lovagok mellén és hátán viszont a néhai fejedelem czimere függött. Utánok következék András bibornok és az egyház személyzete, hosszú s ünne-pélyes sor, bezárva a Jézus-rend szolgálái által. Jött a hangászkar lassu léptekkel s fájdalmas zenével. Egy ölnyi köz nyílt ki. Az új sort megkezdé a gyermek-fejedelem, Zsigmond ő felsége gyászöltö-zetben s bő uszonynyal. Kezében arany feszületet tart, mellyen kilencz drága gyémánt és négy óriás jaspis ragyog. Balról illendő távolságban a lengyel követ, jobbról Báthori Boldizsár. A kopersót tizenkét tanácsos viszi; rajta a fejedelmi arany korona, vezéri pálcza és palást. Következtek az ország összegyűjtött rendei, s utánok a tömeg. A gyászkiiséret négy öre a templomtól megáll. Rövid szünet és mély csend. Ekkor előlovagol Gyulai Pál, a tem-

¹ *Wolffgangi de Bethlen* celsissimi principis Transsylvaniae consilarii intimi, supremi comitis comitatus Albensis, nec non regni cancellarii *Historia de rebus Transsylvanicis*. Editio secunda. Cibinii. 1782. Tomus II. pag. 459—462.

plom falán széttöri lánccsáját, s innepélyes arczczal fordul a gyülekezethez. Másodsor dördül husz ágyutorok. Az egész tömeg leemeli fővegét. Gyulai visszalép, és Gálfi János meghajtván a nagy fekete zászlót, bevezeti a gyászkiséretet. A koporsó a bú-állványra lón helyeztetve. Zsigmond ő fensége és a lengyel követ elfoglalják kijelölt ülésöket. A halott fejénél hét hamvadó szövétnek, lábainál viszont hét terjeszt tömött füstöt és gyér vörös lángot. A bú-állvány egyik oldalán ötven szegény jelen meg, durva szőr-mezben és égő viaszgyertyákkal, másikon ötven főúr. Ők a nép és arisztokrácia fájdalomának képviselői. A tanácsosok külön padon foglalnak helyet; a többi kíséret a templomban szétoszlik. A mise és fölöddás után az erdélyi vicarius dicséző szónoklatot tart a hamvak fölött. A jézuita-rend pedig gyászverseket énekel, mellyeknek szövege és zenéje István király által küldeték hozzánk. A szertartások után a koporsó lassu hanga közt a templom-kripta nyilásához vitetik, és az innepély bevégződését husz ágyu ércznyelve hirdeti. Eként történt Kristóf erdélyi vajda ő fenségének temetése¹

A föntebbiekből látható tehát, hogy míg a költő regényében a temetési szertartás lefolyását írja le, addig Bethlen Farkas a lengyel király előleges rendelkezéseit közli a temetésre vonatkozólag. A mi apró eltérés van a kettő közt, azt a közlés ezen két eltérő módja hozza magával. Az összehasonlítást az olvasóra bízva, itt mindössze azt kell megjegyeznünk, hogy Kemény a temetési menetet megnyitó két főrangú lovag nevét is megemlíti és egyikben regényünk hőstét, Gyulai Pált mutatja be, mi által némi kapcsolatot teremt e fölöslegesnek látszó leírás és a regény cselekvénye közt. De Gyulai itteni szereplésének maga a történeti valószínűség sem mond ellen, mert Bethlen szerint² Báthori István Gyulait Kristóf vajda halála alkalmával fontos izenetekkel küldte Erdélybe és mint nagy tekintélyben álló férfiu, kit a Báthori házhoz a hála erős kapcsa fűzött, minden tekintetben méltó volt e kitüntetésre. De meg későbbi szereplésénél fogva is beleillett azon történeti keretbe, a melyben bemutatja az író.

A temetési szertartás befejezése után Gyulai és a lengyel követ visszasiettek Lengyelországba, hogy a temetés lefolyásáról, ideiglenes kormány alakításáról a kiskorú Zsigmond mellé és a Báthori-család magánügyeiről értesítsék Báthori Istvánt. Gyulai ez alkalommal magával vitte a lengyel király rendelkezése szerint Zsigmond hú arczképét is,³ hogy az legalább e kép alapján ismerje meg Erdély leendő fejedelmét. Mindezt Bethlen és más korabeli történetírók egyaránt igazolják; de ama híressé vált arczképjelenet, a mely köztudomás szerint Deák Ferencznek legkedvesebb olvas-

¹ *Gyulai Pál*. Irta Kemény Zsigmond. Pest. 1847. I. köt. 3—6.

² Bethlen. II. 464. l.

³ *Gyulai Pál*. I. 6. l.

mánya volt, már kétségtelenül Bethlen Farkas közlése nyomán készült. Az erre vonatkozó rövidke részlet különben így hangzik:

»Injunxerat practerea Stephanus Rex dicto Gyulaio, ut sibi imaginem Sigismundi Báthorei quam accuratissime depictam adferret; qui postquam commissa sibi a Rege in Transsylvania in finem deduxisset, ac inde regressus in Poloniam Regi imaginem Sigismundi exhibuisset, diligentissime eam contemplatus Rex lachrymandus dixit: Certe nulla indoles Báthoreorum in eo apparet, nec quidquam boni possum de ipso Patriae ominari.«¹

Kemény ezen mesteri jelenethez nemcsak az eszmét kölcsönözte Bethlentől, hanem a költő egyes kifejezései is reá emlékeztetik az olvasót. Pl. midőn István király a kép figyelmes megfigyelése után megjegyzi, hogy »nincsenek rajta a Báthoriak arcvonalai«, hogy Zsigmond jelleme a kép után »nem tetszik neki«, hogy uralkodásától »Erdélynek nem jósol semmi szerencsét«,² e megjegyzések mind Bethlen főttebbi szavait látszanak idézni. De ha nem is eredeti leleménye e jelenet a költőnek, magában mint művészi alkotás páratlan. Itt ragadja meg az alkalmat Kemény, hogy István királyt és Gyulait találkozásuk alkalmával a legjellemzőbb oldalukról bemutassa és e fejezetben, a mely az egész műnek mintegy ouverturjét képezi, már előre sejttesse a bekövetkező megindító tragédiának körvonalait.

Báthori István és Gyulai találkozását használja fel a költő, hogy egy kitéréssel megismertessen bennünket Gyulai előbbi sorával és megindokolja azt a határtalan hálát és ragaszkodást, a mely a Báthori-házhoz csatolta. Ezen részlet megírásánál Keménynek, a mint az alábbi idézetek bizonyítják, minden kétséget kizárólag Bethlen volt a forrása. A regény idevágó történeti hitelű mozzanatait az alábbi töredékek mutatják: »Gyulai tizenkilencz éves volt, midőn a páduai egyetemből hazatért, és Erdélyben Békessi Gáspár lázadása kiűtött. E határozó perczekben fegyvert ragadni, elvet választani és párt-zászlót: polgári kötelességnek tartotta, s a felköltekekhez csatlakozék. Békessi, midőn az ostromlott Fogarasból titkon elszökni készült, csupán neki és Bogáthinak nyilvánította szándékát... Fogaras rövid ellenállás után föladaték. A tekintélyesebb foglyok börtönbe és honárulási pör alá estek. Báthori Kristófra, ki akkor váradi kapitány volt, ruháztatott a vérbirósági elnöklet. Gyulait azon mocskos vád is terhelte Bogáthinak hamis kijelentései által, hogy Békessi hátrahagyott kincstárából nevezetes öszveget őrzött és rejteget. Mivel a pártütő országnagy vagyona a fejedelmi pénztár tulajdonává lön: a közügyek igazgatója kintpadra akarta vonatni Gyulait. De Báthori Kristóf szigorú volt

¹ Bethlen. II. 473. l.

² Gyulai Pál. I. 14. és 16. ll.

kegyetlenség nélkül, és magas fogalommal birt a megtámadott becsület jogai iránt. Eltiltá a bakót, hogy a kín műszerei a vádlottat maga ellen hamis vallomásokra ne ösztönözzék. Szoros nyomozást parancsolt, de teljes védelmet engedett, és részre nem hajló kedélylyel vezette a rendkívüli bíróséket, s midőn Gyulai tökéletesen bebizonyította ártatlanságát, Bogáthit, kit István fogarasi várnagygyá tett volt, elmozdítá hivatalától, mint aljas rágalmazót. Gyulaira e gyöngédség mélyebben hatott, mint a vajda kegyelme, ki néhány havi börtön után szabadságba helyezé, s később kitüntetésekkel halmozta. O érezte, és semmi körülmények s kísértések közt nem feledé, hogy Báthori Istvánnak a visszaajándékozott étellel: Kristóf házának pedig sokkal többel... a megvédett becsülettel adós¹.

Bethlen pedig Békés lázadásának részletes leírása után tárgyunkra vonatkozólag így ír:

»Quapropter Békessius inopinata obsidione circumventus, cum iis quos secum intus habebat, videlicet Paulo Gyulai singulari eruditione ornatissimo, quam peregre in luce Italiae liberalitate Békessii acquisivit... consilia agitat, quid facto opus sit. Omnes ei suadebant, ut vitam praesenti periculo eriperet. Itaque commissia thesauri sui et carioris suppellectilis, quam secum asportare non poterat, cura Paulo Gyulairo, cui plurimum confidebat, simul id quoque praecepit, ut si necessitate extrema adacti deditionem facerent, integrum thesaurum suum victori Báthoreo traderet, daretque diligentem operam, ne quid eorum a milite populabundo et ad praedam agendam praecipite diriperetur, quae sibi in re familiari cara preciosaque fuissent... Opulentia tamen Békessii, cui ille tantopere caverat, non tota in potestatem Vajvodae Báthorei devenit, militibus et cohortium Praefectis (ut fieri solet in re tam perturbata) palam furtimque multa diripientibus. Deditiis (excepto Gyulairo) fides praestita, et quocunque aliquem voluntas ferret, sunt dimissi, ex quibus multi ad stipendia Vajvodae authorati fidelem postea domi forisque navarunt operam. Gyulai autem ob suspicionem corrasi occultatiquae bona ex parte Békessii thesauri, tum ob effugium Patroni sui, aliaque consilia clandestina, quae in Báthoreum machinatus ferebatur, custodiae traditus est, ex qua tamen postea dimissus, ob ingenii elegantiam acremque et industriam in quibusvis negotiis conficiendis animum, liberaliter postea a Stephano Poloniae Rege, eique succedentibus Principibus habitus est.«²

Körülbelül hét évi időköz választja el a következő fejezet eseményeit. A 19 éves Zsigmond átveszi a kormányzást. Gyulai pedig már ekkor a kormánytanács tagja s a fejedelem legbefolyásosabb kegyencze. Több fontos küldetésben volt már része; de mihielyt alkalma nyílt menekülni a közügyektől, tudományos mun-

¹ *Gyulai Pál*. I. 8—10. II.

² Bethlen. II. 275—279.

kalkodásra áldozta ideje nagy részét. Itt említi a költő Gyulai nevezetes értekezését, a melyet a váradi kapitányság kötelességeiről írt s a melyről már fentebb szólottunk. A róla adott rövid jellemzés ismét elárulja, hogy Keménynek ezen részletnél is Bethlen volt a forrása. »A váradi kapitányság — mint a regényben olvassuk — kötelességeiről írt rövid értekezése bölcs tapintatot, széles politikai és tárgyösmeretet tanusított s akkora hatással volt, hogy a nemzeti fejedelmek alatt a kapitányi beigtatáskor mindig ünnepélyesen felolvastatnék«¹ Bethlen megjegyzése meg így hangzik :

»Et hae quidem litterae in tanto olim habitae sunt aestimio, ut quoties noviter consitutus Váradini Capitaneus juramentum super Officio praestaret, toties ei praelegerentur; quod observatum est eo usque, donec Váradinum prae manibus Christianorum fuisset.«²

A regény hősenek megrajzolásához azonban a költői leleményen kívül Bethlen mellett valószínűleg még más forrása is volt Keménynek, a melyre ezideig nem sikerült ráakadnom. Az író maga műve egy helyén (V. kötet. 119. l.) tesz célzást valami régi kéziratra, a honnan regénye anyagát kölcsönözte; de semmi tájékoztatást nem ad róla. A Báthoriak korára vonatkozó régi krónikák legtöbbjét átvizsgálva (melyek jórészt azóta láttak napvilágot) egyikről sem sikerült kétségtelenül megállapítanom, hogy a regény megírásánál közvetlenül forrásul szolgált volna. Szamosközy István *Történeti maradványairól*³ lehet még leginkább elmondani, hogy Kemény regénye megírásánál olvashatta. Ez annyival inkább tetszik valószínűnek, mert Erdélyben több másolatához hozzáférhetett. De ennél azonban nam szabad elfelednünk, hogy Bethlen Farkas Szamosközy kézirati munkájából sokszor egész részleteket vesz át, majd megemlítve forrását, majd meg minden megjegyzés nélkül. Ugyancsak többször idézi Brutust, Istvánffy, Simigianust is.⁴ Ennélfogva Kemény mindazt, a mire regénye megírásánál szüksége volt, Bethlen Farkasnál jórészt együtt találhatta. Mindössze mikor Zsigmond udvarának olaszairól beszél, használhatta fel Szamosközy részletes tudósítását, mert e részletnél elég szűkszavú Bethlen.

Térjünk azonban vissza regényünk hősére, mert minden okoskodásnál többet bizonyítanak a tények, hogy minő forrásból merített Kemény.

Gyulait az író komoly munkaköréből kiragadva mint a mulatságok felügyelőjét mutatja be, ki a Zsigmond udvarába össze-

¹ Gyulai Pál. I. 21.

² Bethlen. II. 502.

³ Szilágyi Sándor adta ki 4 kötetben az akadémia kiadásában megjelenő »Magyar Történelmi Emlékek« között.

⁴ Erről bővebben ír Szilágyi Sándor Szamosközy műveihez írt bevezetésben.

csődült sok olasz művész, énekesnő, zenész stb. dolgait intézi és játékaikra felügyel. Zsigmond önálló uralmát és udvarát így jellemzi Kemény: »Miután azonban Géczi a kormányzóságról lemondott, és az ifju fejedelem a megygyesi hongyülés törvényeit — mert azok elébe korlátokat akartak szabni — egy ünnepeyes elfogadáskor szétszakította, a szokatlan közönségessé lőn, és a naplopók aranyideje elkezdődött. Vándorművészek, kötél tánzosok, személyvesztők, trufatorok, alakosok, vívók, küzdők, karmesterek, képvisők, műlovagok, dialecticusok, hasból-beszélők, necromantok, tűzkirályok és astrologok csődültek Erdélybe«. ¹ A fejedelem ezen léha kedvtelése okozták Erdély elidegenedését tőle, a melyhez még járult az is, »hogy a közköltségeket nyomasztónak találták. Több versen emelkedett tehát panaszszó az »elődi« idegenek ellen s a fejedelem fényüzési hajlama Boldizsár pártjának kétségkívül erős lengületet adott«. ² Bethlen mindezt sokkal részletesebben ismerteti:

»Comitia Regni generalia Medgyesini pro die 8vo Mensis Decembris celebrantur; in quibus Joannes Géczi jam provectae in magnam senectam aetatis, rerumque moderandarum onere fessus petiit, ut ab Officio Gubernatoratus immunis reddatur, qua in re Status et Ordines Regni ei annuerunt. Cum exordio anni 1589. ac exordio regiminis Sigismundi Báthorei, Transsylvaniae quoque varia exordiuntur mala; ac Articuli in Comitibus Medgyesiensibus anno proxime praeterito conditi, non tamen protinus ibi sigillo muniti, sed (prout Annales Transsylvanici referunt) juxta conclusionem Regni ad id exequendum illuc fuissent translati, (quibus inter caetera statutum erat, ut certo numero Consiliiarii semper praesto sint ad latus Vajvodae) quaedam puncta Articulorum illorum Medgyesiensium immutavit, et adscribi curavit, se per Regnum absolutum Principem constitutum esse; ac postquam Kendius et Somborius ex itinere suo regressi fuissent, atque ad solita hospitia divertissent, Sigismundus Vajvoda aditum illis ad se denegavit, et sic pudore suffusidomum sunt reversi. Itaque Vajvoda vendicabat sibi absolutum Dominium«. ³

Az olaszokra vonatkozólag ezt írja Bethlen:

»Eadem occasione idem Josika jussu Sigismundi Vajvodae in Aulam ejus accersivit Italos musicos, quos successu temporis varii ordinis subsecuti sunt plures, quae res magnum ei a Transsylvanis attraxit odium«. ⁴

Majd pedig alább:

»Inter alias enim abalienandi animorum a Sigismundo Vajvoda causas, haec etiam non postrema fuit, quod in Aulam illius diversis

¹ Gyulai Pál. I. 24.

² Gyulai Pál. I. 86.

³ Bethlen. II. 562—65. II.

⁴ Bethlen. III. 15.

temporibus irreperint multi Hispani et Itali, inter quos complures fuere variorum organorum et instrumentorum majorum et minorum musici, Tubicines, Gladiatores, in pila ludenda artifices, Saltatores, Talariorum more Italico conficiendorum periti Sutores, Juculatores, Moriones, in quos annuatim non minorem summam erogabat, quam in totum praetorianum militem, et tantopere conversatione illorum delectabatur, ut aliquando per biduum et triduum Proceribus de negotiis Regni cum ipso deliberaturis eriperetur consultandi cum illo modus et occasio, ideo, quod cum illis in rebus ludicris tempus tereret«. ¹

Zsigmond léha szokásai és önkénykedései miatt tekintélyes pártja támadt rokonának, Báthori Boldizsárnak, ki a mezei hadak kapitánya, Fogaras grófja és Erdély legderekabb leventéje volt. Kiváltképen rajongott érte a nép, mert lovagias vitéz férfiú volt. De éppen ezért gyanakodott reá Zsigmond, s a két rokon folytonosan versengett egymással, a mi kezdetben abban nyilatkozott, hogy aprólékos dolgokkal bosszantották egymást. A viszálykodásuk abból származott, hogy egy versenyfutás alkalmával a gyorslábu Jósika, ki Zsigmond kedvelt apródja volt, felszólította a versenyzőket bíráló Boldizsárt a versenyre. Mikor ez őt legyőzte, sértett hiúságában még arcul is ütötte. Ettől kezdve Jósika mindinkább befolyásosabb kegyencze lett Zsigmondnak. Ezt az epizódot, mivel a kölcsönvétel módjának szempontjából fontos, összehasonlítás kedvéért úgy a regényből, mint Bethlen munkájából ideiktatjuk: »A két rokon éretlen czivódása főként kedvencz egyének emelésére, vagy széttiprására terjedt ki. Ösmeretes tény, miként a viszály magvát köztök egy hadi játék hintette el. Boldizsár t. i. miután a legvitézebb lovagokat nyergőkből kivette és az innep jutalmát elnyeré, a sorompók közül visszavonult és a nézők csoportozatába vegyült, hogy azokat, kik gyors szaladással akarnak pálmát nyerni, s kik többnyire igénytelen sorsuak voltak, szavaival biztassa. Éppen Jósika István, Zsigmond fejedelem apródja, lépett a homoktérre. Gyorsasága sokkal ösmeretesebb vala, hogysen a többiek versenyzési ingerét ne csilapítsa. Boldizsár szüntelen ösztönzé a mérkőzni kétkedőket, ócsárolta azok szerénységét, és a pályázás körül gyakorlati tanácsokat osztogatott. Jósika végre feléje fordult: nem kísértené-e meg nagysád szabályainak alkalmazását? kérdé kihívó daczczal. Boldizsárnak arczába szökel minden vére, és szívében a Báthoriak gőgje fellázadott; mert egy apród, egy ösmeretlen ifjoncz, egy köznemes merészkedik őt küzdhomokra szállítani. Válasz nélkül leveté mentéjét, s könnyű öltözetben állott a sorompók előtt. Elkezdődik a verseny. A tábornok néhány másodpercczel előbb érkezett célhoz. Ott visszafordult, megtörölte homlokát és a lihegő Jósikát arcul üté. Zsigmond fejedelem, a büszke oligarchának ezen hevét személye ellen intézett daczczal

¹ Bethlen. III. 314.

vette, és tüstént minden kíséretével odahagyá a tornát. Ezen percz óta Jósika emelkedik, Boldizsár rágalmaztatott és a rokonok közti villongás elkezdődék. A nemzeti hadak tábornoka egy palotát kezd építtetni a várpiacson; azzal átellenben a fejedelem Jósika számára tüstént telket vásárolt, és magánpénztárából sokkal pompásabb kastélyt készített. Ez visszatorlást szült. Boldizsár elszegődí a fejedelem komornyikját, szakácsát. Zsigmond hasonló röffel fizet. Boldizsár minden kéjhölgy iránt, kit az uralkodó kedvelt, szerelmet érez, minden hű szolgát igyekszik elcsábítani, minden üldözöttet kiszabadít. Zsigmond a kölcsönnel adós nem marad. S ily viszályokból önként következék, hogy sok kalandor egész jövődjének alapját megvetette az által, hogy valamelyik rokon figyelmét vagy gyűlölségét magára vonta.¹ A regényből közlött ezen részlet hasonlósága Bethlen alábbi soraival nyilvánvalóvá teszi, hogy Kemény tőle kölcsönözte:

»Accidit interea Albae-Juliae, quod dum Sigismundus Vojvoda cum fratre suo Balthasare Báthoreo, alique juvenes ac Aulici ejus in campo militem ludum per equos instituerent, ac insuper pedum cursu decertarent, Stephanus vero Josika de Káránsebes (per Balthasarem in Italiam ad discendas bonas litteras transmissus, post vero promotus, et Sigismundo in numerum famulorum commendatus) pro more ejus ludi in currendi certamen provocaret Balthasarem, is exiit quidem, sed indignabundus, eo, quod conditione servus, ingenium quasi per contumeliam evocare ausus esset; commotus ignobilitate ejus, currendoque illum assecutus, quia agilitate corporis et ipse in tantum praeditus erat, ut similis illi tum vix inveniretur, pugno fustequae verberavit, exprobrans illi genus et conditionem. Quo viso Sigismundus, acsi contumelia servi sui ad eum spectaret, iratus abiit; et sic ludis illis tum finis impositus fuit. Post ex ista levi offensione, cum in dies (ut solent juvenes) parva re commotus animi impotentiam ferre non posset, et magis ac magis irati sui animi signum erga Balthasarem ostenderet, ille, qui jam se praepotentem et omnium in Regno superiorem existimabat, habens sibi ex munificentia Stephani olim Regis Poloniae testamento arcem Fogaras cum omnibus pertinentiis (quae instar Archi Ducatus est in Transsylvania) donationis titulo collatam, non admodum magni id fecit, et in dictam arcem abiit. Non ita multo post illinc ad Várad certorum negotiorum suorum causa ad fratrem suum germanum Stephanum Báthorem (qui tunc Váradiensi archi praefuerat) discessit, ubi transacto aliquo temporis spatio iterum rediit in Transylvaniam, et Albae exorditur sibi aedificare domum in vicinia domus Praepositurae (que quondam Gubernatoris Joannis Géczii fuerat) jactoque fundamento dum continuare aedificium non vulgáris operis intendit, fornices istius structurae corruentes octodecim pedites coeruleatos oppresserunt; cum tamen ideo coeptum opus non intermitteret, ac ab omnibus reconciliatus Sigismundo esse vide-

¹ Gyulai Pál I. 122—124.

retur, Albana etiam propinquior ditio ei in aedificando operam suam conferebat; verum Sigismundus conceptam indignationem ingenue ex animo deponere non valens (eo quod sibi semper adessent a latere tales, qui cum Josika omnia Balthasaris acta in malam partem interpretabantur, et non cessabant illum irritare, quando eis ad hoc occasio offerebatur) per aemulationem Stephano Josika coepit aedificare domum ex adverso Balthasaris, et mox ad finem deduxit; Balthasaris vero structura in medio opere relicta remansit; quae res Balthasaris bilem non mediocriter movit, unde majores in dies fratres gliscebant (lingvis adulatorum eas foventibus) simultates. Nam ad conciliandum odium Balthasari (qui Gubernatoris officium propria autoritate tum consanguinitatis, tum vero opum potentia fretus sibi vendicarat, et alios ratione sui vilipendebat) id quoque accessit: quod fama ferret illum Veneri indulgendo honestas etiam matronas contrectasse.¹

A költő a fejedelmi rokonok ezen történeti alapon nyugvó viszálykodásának bemutatásával művészi kapcsolatba hozza Senno-nak, egy kalandor olasznak a sorsát, kit Gyulai azon hitben, hogy dühös Boldizsar-párti, börtönbe csukat. Gyulai Senno elfogatásával teszi meg az első végzetes lépést bukása felé, mert Boldizsar pártja most ügyük mártírját látja benne, s e miatt mind nagyobb mértéket ölt az elégületlenség. A háborgó közhangulat egészen belevág annak a politikai cselszövénynek aknamunkájába, a melyet egyfelől a prágai udvar titkos megbízottai, másfelől a török párt felbérelt emberei folyton szítanak.

Ez a zavaros politikai helyzet képezi történeti hátterét a regénynek. Ebből indulnak ki, vagy ebbe futnak össze a mű költött és való szálai. A költő itt jobban bevilágít a zavaros idők lelkébe, mint a korszak historikusai, kik a változatos események gazdag halmazata közepette alig látják az igazi okokat. Különösen művészi rajzát adja Cariglia Alfonso jezsuita titkos szereplésének, ki a jezsuitáktól nevelt Báthori Zsigmondban még szította a gyűlölséget a keresztény elvekkel meg nem férő török barátság ellen és előkészítette az útját a Rudolffal kötendő szövetségnek. A török és német párt küzdelmén, melyet mindkét részen mester-ségesen szítottak, alapul a regény cselekvénye. Ennek megrajzolásánál azonban Kemény nem kötötte magát valamely határozott forrásmunkához, hanem széleskörű történeti tanultságából leszűrődött önálló felfogás jellemzi őt a történeti tények megítélésében. Általában elmondható, hogy a küzdelmek titkos rugóit nemcsak az oknyomozó történetíró szemével láttatja, hanem a lélekbuvár mélyen-látó tekintetével igazítja el az olvasót úgy a történeti tények tömkelegében, mint a jellemelek megítélésében. Ezt a történeti személyek közül különösen Zsigmond jellemzésénél látjuk, kinek a legellen-tétebb vonásokból összeszövődött karakterében a maniakus lélek

¹ Bethlen. III. 2—5 l.

végletek között való tehetetlen hánykódását mutatja. E tekintetben az a fejezet,¹ a melyben a költő Zsigmond jellemét bemutatja, tanulságosabb bármely történeti műnél, a mely ez ideig róla szól. Ha Bethlen Farkas históriája és Horváth Mihály történelmének² tanulmányozása meglátszik is a regényen, egészben véve eredeti felfogást árul el.

Szóval a felfogás önállósága szempontjából a történeti személyek jellemzésénél Kemény ezen regénye későbbi történeti regényeit jóval felülmulja, mert míg ezekben a forrástanulmányok hatása a jellemek rajzában is kimutatható: addig ez a hatás itt inkább csak egyes tényekre és epizódrazzokra vonatkozólag állapítható meg. Ez főképen Báthori Zsigmond és Boldizsár meg Alfonso páter személyeire vonatkozik. De folytassuk tovább a forrányomozást!

Báthori Zsigmond és Boldizsár között folyton kiélesedő ellentétek nyomása alatt végre Kovacsóczy Kancellár titkos tanácsgyűlést hív össze, melynek feladata lesz dönteni azon kérdés fölött, hogy Erdély békéje és jóléte kedvéért Zsigmond fejedelem, vagy Boldizsár essék-e áldozatul? A titkos tanácsülés keretében alkalmat vesz a költő, hogy a fejedelmi palota János Zsigmond által készített szárnyának, a hol a nevezetes ülés lefolyt, művészi díszítését ismertesse.

E részletnél Kemény Brutus János Mihályra, a Zápolyák korának kiváló történetirójára hivatkozik, kinek munkája a regény keletkezése korában még kiadatlan volt. Ez a körülmény ragadta Keményt arra a szigorú megjegyzésre, hogy »Brutus nagyírú munkáját felszínes műveltségünk nem tartja sajtó alá méltónak«.³ János Zsigmondnak jellemzése és egykori residentiájának ismertetése azonban világosan mutatja, hogy Kemény Brutus kéziratos munkáját ismerte, mert ellentétben más korabeli történetiróval, különösen Forgáchcsal, igen rokonszenves vonásokkal jellemzi János Zsigmondot, és főként művészi ízlését emeli ki. A gyulafehérvári palotáról, melyet János Zsigmond jellemzésével kapcsolatban Bethlen Farkas is Brutus munkájából idéz, a következő leírást adja:

»Aedificia Albae-Juliae spectabilia erexit; palatia namque Principalia, quae antea arcta angustaque videbantur, in decentem laxitatem splendoremque redegit, parietes eorum picturis doctissimis, belli simulachris, urbium oppugnationibus, apophthegmaticis emblematis illustravit, laquearia aurato opere sculptilibusque rosis ornavit, omnia habitacula superbissimis peristromatis et auleis ita vestivit, ut Regiae magnificentiae decus in ipsis aedificiis perspicere liceret.«⁴

¹ *Gyulai Pál*. II. köt. 82—97. II.

² Horváth Mihály: *A magyarok története*. Pest. 1844. III. szakasz.

³ *Gyulai Pál*. I. 98. l.

⁴ Bethlen. II. 230. l.

Ezt a részletet dolgozta ki epikus színezéssel Kemény a regénye I. köt. 94—99. lapjain.

A palota műkincsei között figyelmünket egy arany keresztre is felhívja, melyet Borsos Tamás naplója nyomán így ír le: »Nagysága csak tenyérnyi volt, de szögletein kilencz óriás gyémántot és öt rubint hordott«. ¹ Borsos Tamás naplójában megemlékezve ezen arany keresztéről a többi közt ezt mondja róla: »az kereszt én kezemben is volt, nem nagy vala, mert egyik markába beléfért az embernek; de tizenhárom kő vala benne: az öte gyémánt vala; az nyolcz rubintok; igen csudálatos szép marhák valának: ugyanis, mint az ki olyan kicsiny marha negyvenötezer aranyat megért«. ² Kemény itt habár hivatkozik a forrására, mégis a drágakövek számában nem egyezik meg vele. Ennek magyarázata csak az lehet, hogy Borsos krónikáját emlékezetből, vagy nem egészen megbízható másodkézből idézte.

Ugyanitt alkalmat vesz a költő, hogy ezen értékes műkincs történetét és a hozzákötött néphagyományt is elbeszélje: »Néphagyományok szerint a kilencz gyémánt és öt rubin Libussa királyné koronájában diszlett; de arról leszakította az első keresztény szláv fejedelem, hogy az első szláv vértanú koporsójának szentelhesse. Az idők multak: egy évtized porrá tevő a tértítő hüvelyét és egy század sirjára borult, mint a vampir, s kiszívott belőle majd minden emléket. Roskadt kriptában, fölírásnélküli kő alatt találtattak e drágaságok, melyeket a korona a Benedek-szerzetnek ajándékozott, hogy a prior által egy keresztbe foglaltassanak. Zsigmond császár a zárdaégető Ziska sergét valamelyik portyázáskor szét-üzvén a sátorzsákmányok között fölfedezte és hazánkba hozta a vértanú koporsójának ékszerét. Albert óta ez mindig a kincstárban őrizteték. Midőn Bécs meghódítója kimult, Corvin János a királyi vagyonra tevén kezét, Libussa drágaköveit a székesfehérvári főegyház prépostjának, Domokosnak, ajándékozta, hogy Mátyás királyért sok requiemeket tartson. A mohácsi vérnep után — nem tudni, milly módon — e kereszt Zápolya János birtokába jutott, hogy Gritti által eloroztassék. De midőn ezen zsarnok kormányzónak a föllázadt erdélyiek Megyesen fejét vették, a zsákmány közt ismét megtalálattott és a kincstárba visszakerült. Zápolya Zsigmond — ki 1566-ban, a török császárnáli híres udvarláskor nyakán hordá — véghagyományában az országnak ajándékozta. Ez idő óta a szebeni tanács által őrizteték, míg a rendek — nem jut eszembe: mellyik törvénycikknél fogva — Báthori Zsigmondnak adták«. ³ A kereszt históriáját Kemény, úgy látszik, Bethlentől vette át, legalább az alábbi részletek arra engednek következtetni:

¹ *Gyulai Pál*. I. 100. l.

² *Vita vel potius peregrinatio totius vitae Thomae Borsos de Maros Székely Vásárhely stb.* Megjelent Gróf Kemény József és Nagyajtai Kovács István: *Erdélyország Történelmi Tárában*. Kolozsvár 1845. II. kötet. 23. l.

³ *Gyulai Pál*. I. 100—1. ll.

»De collo appendit torquem eximii operis margaritis et gemmis adornatum, de quo pendeat crux aurea novem Adamantibus et quatuor Carbunculis ad angulos dictae crucis dispositis, qui non erant quidem ex arte politis, sed rudi tantum opera insiti, pulchritudine tamen a natura data, et pretio eximio in admirationem sui omnes rapiebant, quae ex gaza Sigismundi olim Romanorum Caesaris simul et Pannoniae Regis ad illum devenerat«. ¹ . . . »In rationem denique Transsylvaniae assignavit crucem illam auream, quam dum Solymanum salutasset de collo gestabat. Eam ex Sigismundi Caesaris et Regis Hungariae gasa ad Regem Matthiam devolutam Joannes Corvinus Matthiae filius Dominico Albensis Basilicae Antistiti (qui sacra Divi Matthiae Regis manibus peregerat) donaverat, inde in potestatem Regum Hungariae, qui per seriem succedebant redacta, successu temporis ad Ludovicum Grittium Thesaurarium Joannis I. Regis Hungariae, illo autem ad civitatem Medgyes trucidato iterum ad Joannem Regem, et per consequens ad filium ejus nunc eam legantem uti haeredem devenerat; quae quidem crux post mortem illius Cibinii ad manus Senatus urbis deposita, eousque ibidem conservabatur, donec tandem Sigismundo Báthoreo Principi Transsylvaniae Ordines Regni eam contulerint«. ²

Az aranykereszthez fűződő néphagyományra azonban megint más forrása lehetett, melynek nyomára nem sikerült rájőnnöm.

Az itt lefolyt titkos ülésen a tanácsstagok esküvel kötelezik magukat titoktartásra, s Kende beszéde után 5 szóval 3 ellen elhatározzák, hogy Báthori Boldizsár a legelső törvénytelenségre életével lakoljon. Ezt a határozatot Gyulai eskü alatt közli a fejedelmel, kitől gyóntatója, Cariglia Alfonso megtudja e fontos államtitkot és elárulja Boldizsárnak, mert e spanyol jezsuita a prágai udvar céljaira őt is fel akarja használni. E tények történeti valódiságát igazolja Bethlen Farkas, kinek elbeszélése szolgált alapul Keménynek a regény most említett részletéhez. ³ Állításunk igazolására Bethlen idevágó elbeszélését az alábbiakban közöljük:

»Porro gliscentibus in dies magis inter Sigismundum et Balthasarem Bathoreos simulatibus, Consiliarii Regni consultare exordiantur Albae-Juliae, quid sit faciendum inter illos, cum Sigismundus quamvis non careat variis excessibus, tamen legitime electus ac confirmatus sit; Balthasar vero licet in moribus exorbitaret, sed strenuus, potens ac bellica virtute insignis esset. Et illis quidem privatim inter se super his deliberrantibus, accessit severum Sigismundi Vajvodae mandatum, ut sibi consilium darent, quid faciendum esset, cum se tot difficultatibus a Balthasare videret circumseptum, idque libere pronunciarent. Illi ergo ubi convenissent in unum consultandi gratia, Alexander Kendi sic orditur loqui:

¹ Bethlen. II. 108. 1.

² Bethlen. II. 208—9. II.

³ *Gyulai Pál*. I. 102—116. II. 132—133, III. 81—105. II.

Viri prudentissimi! Nullus imperio gerendo censetur idoneus consultore Platone, nisi qui coactus et invitus suscipit imperium, quisquis enim affectat Principis munus, is aut stultus sit necesse est, qui non intelligat quam sollicita quamque periculosa res sit recte fungi Regis officio; aut adeo vir malus, ut in animo habeat sibi gerere imperium, non Reipublicae; aut adeo socors, ut non expendat onus, quod suscipit. Oportet autem hunc qui sit idoneus Regno, simul et diligentem esse et bonum et sapientem. Quanquam in Sigismundo diversum quid ex vitio naturae videamus, immaturaque electio pueri, quando nullum bonae indolis iudicium ferre potuimus, aliud indicare videatur, tamen nos fugere non potest, quidquid in Evangelicis aut Apostolicis litteris de tolerandis Dominis, de parendo Praefectis, de honorandis Regibus, de pendendo tributo dictum est: tolerare jubet impios etiam et inertes Magistratus, eo quod ne perturbaretur ordo Regni aut civitatis, modo suo fungerentur officio, modo non imperarent impia. Ex hoc itaque videtur mihi, ut potius obtemperaremus Deo, qui Principis et bonos et malos secundum beneplacitum dare consuevit populis, quam quorundam vecordi imprudentiae, qui isto abjecto, quem legitime confirmavimus, volunt ut alium quempiam eligeremus. Ne igitur et in Deum et in Principem rite electum ingrati reperiamur, censeo, ut iste in sua autoritate permaneat, Deus de caetero providebit, in cuius manu sunt omnia, dandamque, existimo operam, ut si fieri possit, isti duo invicem per nos reconcilientur, in mutuamque concordiam deducantur, et sic malis, quae inde eventura video, finem imponendum iudico; si vero hoc ex sententia non succederet, extremum etiam remedium adhibendum esse debere affirmo, publicaeque utilitatis et securitatis causa privata commoda postponenda duco. Ne igitur ex hoc plurima mala nascantur, latiusque serpent, si in gratiam vere ex animo redire non poterunt, satius esse dico: vel amovere ex Regno, vel vero necare Balthasarem, quam ut Principem omnium Regnicolarum consensu electum confirmatumque, cui et ipsi sacramento fidei adstricti sumus ejiciamus, vel in discrimen vitae adduci patiamur, unde postea pacatus Regni status turbaretur. Quo finem dicendi faciente, caeteri quoque in hanc sententiam inclinati sunt. Post Sigismundo Vajvodae, quid per eos, de praesenti negotio statutum ac conclusum esset, ut referant Joannes Gálfi et Paulus Gyulai, unanimiter decernunt, ita tamen, si data fide Sigismundus silentium promiserit; verebantur enim, ne si hoc ante tempus Balthasar resciverit, illis exitium adferret. Data ergo fide silentii Sigismundus audit consultationem, post haec abiit in palatium suum super hac re quid opus esset cum cogitabundus consedisset, et suspiria quaedam ducens (ut solet in re nova dubiaque fieri) tristitiam praeseferre videretur, fortuito Confessarius ejus intravit ad ipsum, qui conspiratus eum, animadvertensque solito more multo esse tristiolem, ausus est interrogare: cur ita tristaretur? ille non admodum gravatim (sicuti juvenilis aetas plerumque temeraria inconsulta exindeque futurorum minime provida est) Confessario rem aperit, qui subito abominari detestarique coepit hoc deliberatum, insuper fulminare et anathemate ferire, si in fratris sanguinem innoxium injiceret manus, non intellecto eo, quod hoc extremum ita demum

tentandum foret, si reconciliatio ex sententia nullo modo succederet; sed una tantum parte deliberationis audita Confessarius ille ad Balthasarem, qui tum erat Albae-Juliae, abiit et haec illi, additis etiam quibusdam ex suo cerebro, narravit. Cognito itaque hoc modo arcano isto, Balthasar minitare incepit Consiliariis. Vajvoda et Consilarii quidam se purgarunt ante Balthasarem, omnemque consilii istius culpam in illos duos praenominatos videlicet Joannem Gálfi et Paulum Gyulai (de quo superius meminimus eum fuisse Secretarium Stephani Poloniae Regis) rejecerunt, innoxiosque se ab isto consilio quibusdam argumentis ei persvaserunt. Quod ubi illi duo cognoverunt, Alba-Julia confestim domum abierunt¹.

Kemény az itt elmondott tényeket mind felhasználja; de céljainak megfelelően természetesen epikai részletezéssel kiszínezi. A drámai elevenséggel megrajzolt gyűlés nemcsak lényeges mozzanataiban ragaszkodik a történeti igazsághoz, hanem Kendi egész szónoklatának jelleme és hangja is magán viseli azokat a vonásokat, melyeket a Bethlennél közlött beszéd mutat. Sőt mikor Kemény megjegyzi, hogy Kendi azon államférfiak közé tartozott, »ki kormányzási tanait az óvilág íróiból és a szentkönyvből merítette«, megjegyzése is igazolni látszik Bethlen hatását, mert miként ott, úgy a regényben is Platonból és a bibliából merit érveket az agg statusférfiú álláspontja igazolására. A sok közül íme egy példa: »Plátó mondja, hogy csak az, ki kényszerítve vállalja el az uralkodást, méltó a trónra. Midőn valamely főnök fejedelemség után sovárog — szól a görög bölcs — akkor győződjél meg, hogy vagy örült s nem sejtí a terhet, mely lelkiösmeretét fogja nyomni; vagy önös s a fényes hivatalból pénztárának gyarapodására kíván uzsorászkodni; vagy pedig tunya, ki kéjekben akarna mindig hivalkodó lenni«.²

Kende beszéde a regényben egyébként csak összhatásában emlékeztet a Bethlen históriájában közlött beszédre, részleteiben a költő alkotása; de a válságos helyzet rajza, mely az állam békéje érdekében Boldizsár halálát követeli, párhuzam Zsigmond és Boldizsár között, a győzedelmeskedő alattvalói hűség, mely még a zsarnok fejedelem személyét is védi, a titkos tanács végzése, melyet a fejedelemnek Gyulai ad tudomására, a gyóntató perfid szereplése, Boldizsár neheztelése Gyulaira, mely ennek tragikus végét előkészíti, mind Bethlentől kölcsönzött vonások, s csak annyiban módosulnak, amennyiben a regény meséje Gyulainak, mint a regény főhősének erősebb kidomborítását a történeti igazsággal szemben követeli. Teszem pl. Bethlen szerint a titkos tanács határozatát Gálfi János és Gyulai Pál viszik meg a fejedelemnek; a regényben pedig csak Gyulai szerepel. Más helyütt meg a *História* azt írja, hogy a tanácsosok a maguk tisztázása végett Boldizsár előtt Gálfi

¹ Bethlen. III. 9—14. ll.

² *Gyulai Pál*. I. 108.

meg Gyulaira kenték az egész dolog odiumát; Kemény pedig úgy módosítja, hogy a prágai udvar kétszínű politikája hozta magával, hogy Cariglia Alfonz Boldizsárnak elárulja a gyónástítkot első sorban Gyulaira háritván minden felelősséget. Mindezen részletek a regényből nagyobb terjedelmüknél fogva nem idézhetők, hanem azok elolvasására utalom az olvasót.¹

A fejedelmi testvérek viszályának és jellemének rajzához még néhány adatot szolgáltatott Bethlen. Így nála² olvasható Prépostvári levele, melyre Kemény hivatkozik,³ midőn Zsigmond zsarnoki kegyetlenségét és sivár uralkodását akarja jellemezni. Zsigmondnak udvaroncjai által befolyásolható kedélyét és gyanakodását Boldizsárra, kitől folyton trónját féltette, igen találoán mutatja be a regény alábbi jelenete, melyből a következő töredéket tartjuk szükségesnek ideiktatni: »Micsoda rémségekről beszéltetek titokban, szólj te Bodoni. Főnséges uram! mikor elindultunk, rebesgették, hogy Boldizsár ő nagysága távol létünk alatt el akarja foglalni a fejedelmi palotát. Én e gyanunak nem mertem hitelt adni. Igen, közbevág Ártai, ő titkon egy kis serget is vont magához, hogy minden véletlenre készen álljon, és szivüinkre kötő nem hagyni el fegyvereinket, mi felesleges volt, miután a lovag csak tánczra megyen kard nélkül. Kovasolczky is értesítve van. Ő — nem tudom miért? — nevétségesnek tartá a gyanut, azonban kéz alatt a szükséges előintézkedéseket meg tenni ígérte, de ismételten kért, ne háborgatnók főnséged nyugalmit, illy — mint mondá — bitang hírekkel.«⁴ Majd meg alább így folytatja: »A gyanu alaptalan volt. Geszti, kinek tulajdonítja minden krónikairó e hír koholását, igen kitünő egyéniség arra, hogy rágalmazónak s ne félrevezetettnek tarttuk.«⁵ Ez a nevétséges és szánalmas jelenet, a mely a tervezett vinczi vadászatot meghiusította s a mely a költőnek Zsigmond és Boldizsár viszonyának megvilágítására több kigondolt részlet megteremtésénél is alapul szolgált, Bethlennél így hangzik:

»Accessit praeterea ad suspicionem eidem Balthasari augendam: quod Nobilium quique egregii et generosiores viri relicta Sigismundi Aula ad illum, ut ab eo stipendium mererent, confluxerint, ita ut quingentos equites et ducentos pedites alere diceretur; quapropter fere omnibus suspecta esse coepit potentia ejus, etiam prudentioribus et senioribus unde paulo post juvenes et adulescentes clam persuadere coeperunt Sigismundo Balthasarem Principatum affectare, neque enim aliam ob causam illum tam eximios viros ad stipendia sua allexisse passim inculcabant; nec Franciscus Geszti desistebat varios rumores in vulgus spargere, quibus inimicitias inter fratres alebat. Accedebat ad haec mala:

¹ *Gyulai Pál*. I. 102—116. II. 129—133. III. 59—105. II.

² Bethlen. III. 497—505. II.

³ *Gyulai Pál*. II. 86. I.

⁴ *Gyulai Pál*. II. 120—121. II.

⁵ *Gyulai Pál*. II. 124. I.

quod, dum Sigismundus ad diversa loca oblectationis gratia exiret, saepius ei adserebatur Balthasarem cum armata manu ad occupandam sedem adventare, qui adulatoribus credens, confestim citato cursu Albam-Juliam se recipiebat, et quidnam futurum esset tacitus expectabat: quanquam autem saepius hoc contigisset, tamen nihil tale in apertum prorupit«. ¹

Ezenkívül a külföldön tanult, népszerű, nagyműveltségű, léha erkölcsű és bátor Boldizsár jellemrajzának megalkotásához még némi anyaggal szolgált Bethlen; ² de ezekben a költői szabadságnak sokkal nagyobb mértékével élt Kemény, ³ mintsem hogy a megfelelő részleteket lajstromba foglalni lehetne. Épp így meg kell elégednünk, ha csak ráutalunk a jellemzőbb részletekre Tieffenbach és Carillo Alfonz politikai cselszövényeit illetően, mert itt is csak általános vonásokat kölcsönzött Bethlentől ⁴ Kemény a legművésziebben megteremtett részletekhez. ⁵

Gyulai hálája a Báthori-ház iránt, vonzalma a fejedelem iránt oly erősen uralkodik jellemén, hogy ezek ragadják őt bűnre. Erős lelki küzdelmek után belátja, hogy Zsigmond megmentésére Boldizsár megnövekedett népszerűségével és hatalmával szemben egyetlen mód, hogy őt törvénytelen tette ingerelje, a mely aztán kedvező alkalom lesz a kormánytanács határozatának foganatosítására. Boldizsár azonban látván az ellene irányuló cselszövényeket, elhárította, hogy a közügyektől egy időre visszavonul; mivel pedig a cselszövények mögött Gyulai kezét hitte munkálni, a titkos tanács végzése után gyűlése még inkább erősödött iránta, Gyulainak pedig mindinkább be kellett látnia, hogy hiába ölette meg Sennot, mert Boldizsárt nem sikerült törvénytelenségre ragadtatni és Zsigmond trónja sincs veszélyben. Szóval éreznie kellett, hogy szörnyű tette a hála ábrándjából folyt és ő a félreismert kötelességek bal-lépésének áldozata.

Boldizsár bosszúja nem is késett soká. Miután Gyulai csalódottan Abafájára megy pihenni és feledni, Boldizsár saját kastélyában meggyilkoltatja. A regény azon szép részletei, a melyekben a költő Gyulai lélekállapotát és a drámai gyorsasággal lepergő eseményeket rajzolja, ⁶ Bethlen *Históriájának* ezen sorai szolgáltak alapul:

»Interim fomites malorum, qui superiori anno erant concitati, incipiunt in apertum prorumpere, dum etenim Joannes Gálfi et Paulus Gyulai in propriis aedibus suis morantur, nihil hostile metuentes, quod nihil contra Sigismundum Vajvodam deliquerint, Balthasarem vero Báthorem sibi offensum se nonnisi jure in publicis Comitibus prosecuturum

¹ Bethlen. III. 5—6. II.

² Bethlen. II. 529., II. 565., III. 214., III. 263., III. 273. II.

³ *Gyulai Pál*. III. 24—35., 60—79., 102—105. II.

⁴ Bethlen. III. 15—18., 22., 151—155., 315—325. II.

⁵ *Gyulai Pál*. I. 50—56., II. 44., III. 58—106. II.

⁶ *Gyulai Pál*. V. 220—225., 228—236., 240., 245—6. II.

crederent, ideoque minus securitati suae consulerent, Balthasar in concepto suo erga eos minime defervescens odio, instigantibus se alijs ad vindictam de iis sumendam, aliquam manum militum stipendiariorum ex Sigismundi Vajvodae consensu ad Abafájam, possessionem Gyulaii propriam (est pagus ad fluvium Marusium prope oppidum Saxonicum Szász-Régen situs) expedit, ibique Paulum Gyulai virum de Republica optime meritum et Vajvodae affinem per eosdem frustillatim concidi curat«. ¹

Mellesleg megjegyezhetjük, hogy Bethlen Gyulai megöletéséről munkájában több helyütt tesz említést, ² annyira fontos és jellemző esemény volt ez az ő szemében.

Báthori Boldizsár és Zsigmond Gyulai megöletése után ismét kibékülnek. Így írja ezt a regény alábbi pár sora: »September 30-án nagy fényvel érkezett meg a fogarasi gróf. Zsigmond a város határáig ment elébe, s a tömeg tapsa közt megölelé rég nem látott kedves rokonát. Semmi sem hiányzott volna az aranyidőből, ³ ha október 5-én hire nem jön Gyulai Pál meggyilkoltatásának«. Ezen adat eredetije megint Bethlenhez vezet bennünket, mint az alábbi mondat mutatja:

»Ab eodem tempore Balthasar et Sigismundus Báthorei sublati Gyulaio et Galfio facti sunt invicem amici«. ⁴

Ez alkalommal mellesleg Kemény két chronologiai tévedésére akarok még rámutatni. Ugyanis Bethlenből láthatjuk, hogy Gyulai megöletése 1592-ben történt, Boldizsár és Zsigmond kibékülése pedig 1593-ban ment végbe. Míg a regény beszámolója szerint a kibékülés Gyulai megöletése előtt pár nappal történt. Kemény azt szept. 30-ára, ezt pedig okt. 5-re teszi. Ez azonban inkább a történetbúvárt, mint a regény olvasóját érdekli.

De e rövid ideig tartó barátságnak mégis csak az lett a vége, hogy Zsigmond zsarnoki bosszújának Boldizsár is áldozatul esett, a mint a regény utolsó sorai a történeti igazságnak megfelelően megjegyzik. De Zsigmond későbbi sorsával is röviden beszámol a regény. Elmondja, hogy »egy korán elfásult kedélyű ifjú minden blazirozottságával vagy püspöki gyűrűt vagy bibornoki süveget keresett az erdélyi fejedelemségért; de politikai okokból nemsokára mégis házasságra lépett Christierna herczegnővel; de menyegzői örömeiről krónikáinkban a legkülönösebb tudósítások vannak feljegyezve. Illyésházy így ír: Báthori Zsigmondot menyegzőjekor megbűvölték volt, hogy nem lakhatott feleségével együtt, . . . mert az ördög az emberi nemzetségnek és minden jónak ellensége megvárászolá ördögséggel, hogy feleségével sem nem lehetett, sem

¹ Bethlen. III. 23—24. ll.

² Bethlen. III. 370., 478., 490. ll.

³ *Gyulai Pál*. V. 245. l.

⁴ Bethlen. III. 35. l.

nem maradhatott. — Simegi szerint pedig: szeretni kezdé nejét, midőn tőle eltávozott, midőn pedig viszont látta, utálattal fordult el tőle s ájulásba esett.¹ Kemény jóllehet ezen részletnél hivatkozik Illyésházyra és Simegire; de azért csaknem bizonyossággal megállapítható, hogy ezen idézeteket másodkézből, még pedig Horváth Mihálynak »*A magyarok története*« című művéből vette át, a hol Zsigmond házasságáról szólva jegyzetben idézi ugyanazt a nevezett két írótól, a mit fentebb közöltünk a regényből. Feltevésünk igazolására itt közöljük Horváth Mihály idevágó megjegyzését a megfelelő jegyzettel együtt: »Házasságra valószínűleg nagyravágásának kielégítése, vagy talán a szerződést megkötött Bocskay rábeszélése, nem hajlam vezette őt. Ehhez járult egy, hihetőleg természeti legyőzhetlen ellenszenv a különben szép és erényes Mária Krisztierna ellen, mit ő, valamint legtöbb kortársa is bűvölésnek tulajdonított. Báthory Zsigmondot menyekzőjekor megbűveltek volt, hogy nem lakhatott feleségével együtt... Mert az ördög az emberi nemzetségnek és minden jónak ellensége, még menyekzőjökön megbűvölte volt ördögséggel, hogy feleségével sem nem lehetett, sem nem maradhatott. Így, a különben felvilágosodott Illyésházy évkönyvében. Simegi szerint pedig: szeretni kezdé nejét, midőn tőle eltávozott, midőn pedig viszont látta utálattal fordult el tőle s ájulásba esett.«²

Igaz ugyan, hogy Horváth Mihály a Symigianusból vett idézetnél Bethlenre³ hivatkozik, a honnét átvette a maga idézetét; de mivel Bethlen ez alkalommal Illyésházyról nem emlékezik meg, Keménynek ezen adatnál ő nem lehetett forrása, míg Horváthnál mindkét adatot együtt megtalálta, és így nem volt szükség rá, hogy az eredeti forrásokhoz forduljon ezen jelentéktelen adatok kedvéért, a mikor máskülönben nem használta fel azokat.

Míg a prágai udvar egész buzgalommal végezte a maga aknamunkáját, az alatt a török párt is megragadott minden alkalmat, hogy folytonos zavargások legyenek Erdélyben. Titkos társaságot szerveztek, melynek feladata volt a zavarok tervszerű szítása. Ez volt a muderrisek társulata, melynek lelke Gergely deák volt. O aztán minden fontos mozzanatról értesítette a török udvart Márkházy Pál útján, ki hivatala után az udvari őrsereg feje volt, titkon pedig mint Ibran bey működött⁴ és hetenként kimerítő tudósítást küldött a temesvári basának Erdély bomlásnak indult viszonyai felől.⁵ Erről a hirhedtté vált alakról, ki Erdély fejedelmi székeére is áhítozott,⁶ a korabeli történetírók sokat irnak, azonban a figyelmes vizsgálat arról győz meg bennünket, hogy Kemény

¹ Gyulai Pál. V. 247—248. II. (idézet kihagyásokkal.)

² Horváth Mihály. III. köt. 135. l. (az 1844-ben megjelent kiadás után.)

³ Bethlen. IV. Lib. X. 249. p.

⁴ Gyulai Pál. I. 62. l.

⁵ Gyulai Pál. I. 132. l.

⁶ Gyulai Pál. V. 88. l.

Márkházi Pál regénybeli alakjának megteremtésénél Bethlentől kölcsönözte az adatokat.

Bethlen művében több helyütt foglalkozik Márkházi alávaló szereplésével, ebből azonban Kemény csak annyit használt fel, a mennyit regénye keretébe beleilleszthetett. Így Erdély trónjára való törekvéséről ezt írja:

»Hic enim adeo statum apud Turcas promovemat, ut Transsylvaniae Principatum deposcere non dubitaret, promittens Imperatori, se duplum tributum annuatim depensurum, quam quod ex Transsylvania administraretur«. ¹

Máshelyütt meg feljegyzi róla, hogy mint török kém Ibran bey neve alatt folytatta aknamunkáját. (»Ibraimi nomine assumpto«). ² Később pedig, miként a regény is megjegyzi, Sztambulba szökött (V. 188.):

»Ad Turcas transfugit, et postquam Constantinopolim pervenit, cultu corporis, amplo famulitio, ac opum ostentatione in tantum se in gratiam tum ipsius Caesaris tum Purpuratorum insinuavit, ut postmodum ad Officium Begatus Lippensis promotus plurimorum malorum causa Transsylvaniae exstiterit«. ³

Az imént említett tényeken kívül Kemény Márkháziról még egyéb történeti hitelességű adatot is felhasznál regényében. Kimerítően értesít családi viszonyairól, a midőn Márkházi első házassága révén a regény egyik női szereplőjével, Senno nejével rokonságot fedez fel, hogy aljas céljainak még könnyebben megejtse a boldogtalan asszonyt. Ime ismét egy példa arra, hogy Kemény kigondolt alakjait is történeti kapcsolatokkal igyekszik beleilleszteni a maguk korába.

Egyébként a regényben Márkházi családi viszonyairól saját maga értesít bennünket, tehát adjuk át a szót neki: »Első, és második nőm! mondá Márkházi két gyönyörű olajfestvényre mutatván, mellyek közt az ő ifjúkori arczképe volt felállítva. Bár angyal szelid, és Seraph-bájos volt a Fúzi lány, ki alig tizenöt éves korában nyujtá szivét a kalandor Márkházinak, s ki miután iszonyú csalódását észrevéve, zárdafátyolt vont szeméire, hogy többé a világot ne lássa, bár a második nő, a havasföldi némberek élet és tűzteli alakjával birt, noha megnemesítve, s finomabb gyönyörvággyal világos fürtű szőke arczán: mégis a két nő férje, tekintve külsejét, éppen nem látszott méltatlannak egyikhez is. Mert Márkházi harmincz éves korában, ha nem is a szépség, de a férfias erő

¹ Bethlen. II. 514. l.

² Bethlen. II. 516. l.

³ Bethlen. II. 442. és 515. ll.

typusa volt. Arczát a ragya később dúlta fel, a sárga epefoltokat, az üldöztetések miatt ingerlékennyé vált nedvalkota Kristóf vádjávali versenyzésekor támasztá, sötét mély szemének tüze a bűntudat óta lőn kísértetivé, s évek kellettek arra, hogy fukarsága és kicsapongásai visszadöböntő bélyeget nyomjanak vonalaira . . . A Mojszin-család gyöngye, hűtlen, de gyönyörű második nőm, Kristóf vajda üldözését vonta nyakamra . . . Kristóf vajda ledér nőmnek fogta pártját, zsinatokat tartatott költségemre, az ágy-s asztaltól különszakittata, midőn pénzem elfogyott; s Erdélyből kiüzött. Bátyja, a lengyel király látván, hogy Istambulban a basák részemen vagynak, tizezer tallért fizetett a fővezérnek elfogatásomért. Miután feleségemhez jogaimról egy szép öszvegért lemondottam, Zsigmond kegyelmébe vett, és eléggé fizet¹. Ezeket a bizalmas családi dolgokat csakis Bethlennél olvashatjuk, tehát kétségtelen, hogy a Márkházira vonatkozó források közül ezt kellett használnia Keménynek, a hol aztán mindent megtalálhatott róla, a mit a regényében szanaszét elszórtan szükségesnek tartott felemlíteni erről a nagystilű kalandorról. A bennünket érdeklő szakasz különben így hangzik:

»Dum haec fierent, ingens Transsylvanis negotium facessit Paulus quidam a vico Markháza, unde et cognomen gentilitium adscivit oriundus. Erat hic ex Hungaria in Transsylvaniam profugus, ob sive proditam Turcis sive negligenter custoditam furtimque captam arcem Hajnácskő, quae in Hungariae partibus Germanorum Caesaris imperio tenebatur; proinde Paulus Markházi supplicio se erepturus in Transsylvaniam se contulerat, ubi variis modis et praetextibus occasionem adventus sui exornans, ob aliquam virtutis militaris opinionem in Báthoreorum notitiam insinuatam ita fortunam suam promoverat, ut tandem foeminam quandam summo loco ortam ac locupletem, e Transalpinorum Vajvodarum Mojszin dictorum genere oriundam nomine Samphiram, Stanislai olim Nizovski (illius de quo meminimus Isabellae Reginae et filii ejus Joannis Sigismundi intimi Consilarii) viduam conjugem, uxorem duceret, iisque connubialibus subsidiis veluti fulcris fractam suam fortunam ita stabiliverat, ut in Transylvana Nobilitate non postremus censeretur; sed generosam ac splendide natam nactus uxorem morum asperitate ita a se abalienavit, ut eam ad tentanda divortii remedia impelleret. Quapropter dum diu mutuis simultatibus odiisque laborassent, resque eo devenisset, ut adversissimo inter se animo constituti jam neuter alterum ferre posset, Christophorus Vajvoda coacto Sacerdotum Conventu, qui ex more connubialium causarum controversias cognoscere dijudicareque solent, negotium hoc censurae illorum submisit, sed cum nulla idonea causa adferretur, quae divortio locum praeberet, praeter male feriatos mores Pauli Markházi, ex sacri Senatus consulto conjugium illud solenni Juramento coalitum firmatumque est pronunciatum, hoc addito: ut secessione ad

¹ *Gyulai Pál*. V. 106—8., majd pedig V. 89. 1.

tempus facta connubiali thoro abstineretur, dum et ille mores suos corrigere, et foemina ad praestanda Marito officia facilius obsequentiorque redderetur. Hoc modo Christophorus Vajvoda patrocinium nobilis foeminae suscipiens, cum eam potestati Markházi subtraxisset, ille uxorem sibi immerito indigneque ereptam quirigans, stomachumque non ferens, simulato ad Regem Poloniae Stephanum Báthorcum itinere, ad quem questum supplicatumque se profecturum praeseferebat, suprata Valachia Transalpina ad Turcas transfugit.¹

De nemcsak Márkházi volt a török udvar ilyen fizetett kémje, hanem Báthori Zsigmond korában valósággal ellepték Erdélyt, s nem egy volt közöttük magyar ember. Különben a porta szívesebben látta és jobban is fizette az erdélyi viszonyokkal ismerős renegátokat, mint a titkon ott tartózkodó török alattvalókat. Ezeknek szereplését Kemény egyébként tüzetesen ismerteti a muderrisek társulata keretében.² A török udvarnak egy ilyen fizetett titkos kéme volt Gergely deák, a fejedelem íródeákja, később titkára és kegyencze. Az emberek legveszedelmesebb fajtájából való, ki nemcsak azokra képes a legnagyobb veszedelmet zudítani, kik vészes közelébe kerülnek, hanem hazáját is kész eladni annak, a ki több anyagi hasznot biztosít számára. Igazi démoni alak, kiből nagy ész nagy erkölcsi elvetemültséggel egyesül. Esze nagy tettekre tenné hivatottá, de szíve nincs. Czinikus okoskodással gúnyolja ki a szív legszentebb érzelmeit. Előtte csak egy cél lebeg: a saját érdeke, a melyért minden bűnre kész. Mint önmagáról mondja, »eccfeticus bölc«, ki eszét, tudományát és életrealitását mint kém egyformán értékesíti az istambuli és prágai udvaroknál, és alárendelt szerepében ritka művészettel tudja irányítani a fejedelmi udvar cselszövényeit. Nagy gyönyörűségére szolgál, hogy egyszerű íródeák léte az eseményekre oly jelentősen befoly. Nagy esze csábítja őt a bűnre. Vagy mint Gyulai mondja, nem annyira a gonoszság hajtja a bűnre, mint inkább a gyönyörűség, melyet a bűn okoz.

Ez az ismeretlenség homályából felbukkant veszedelmes hatalmasság nem tisztán a költői képzelet alkotása. Miként a *Zord idő* démonja, Barnabás deák³ történeti alapon épült fel Kemény lelkében; épp úgy Gergely deák alakjához is a történelem szolgáltatott neki pár vonást.

Kemény Zsigmond Gergely deák multjából csak annyit árul el, hogy mielőtt a fejedelmi udvarba került volna, enyedi elcsapott oskolamester volt.⁴ Később a török szolgálatába lépett és mint ilyen a titokban működő török párt (muderrisek) feje lett⁵ és a

¹ Bethlen. II. 440—442. II.

² E titkos társulat valóban létezett-e, vagy csak a költői képzelet véleménye? Nem tudom.

³ Adatok a *Zord idő* forrásaihoz. Irod. tört. Közl. XIV. évf. 3. füz.

⁴ *Gyulai Pál*. V. 78. 1.

⁵ *Gyulai Pál*. IV. 43. 1.

törököknél Ali csausz név alatt szerepelt,¹ a kinél tán senki sem okozott több kárt Erdélynek. Ezek az adatok mutatják, hogy Keménynek Gergely deákhhoz az alapvonásokat Bethlen alábbi pár sora szolgáltatta:

»Eadem occasione misit ad Vajvodam quoque Transsylvaniae Sigismundum Báthorem Mehemetem, obscuro quidem in Transsylvania loco natum, antehac Gregorius Veresmarti dictum, sed qui ante complures annos damnata vita Scholastica, quam aliquamdiu docendo juventutem in oppido Enyed professus fuerat, Christianae religioni nuncium remittendo ad impios Mahumetis ritus desciverat, tantumque Constantino-poli inter aulae illius mancipia degens, in familiaribus ejus gentis artibus scilicet simulatione, dolis, versutia, suorum odio, et proditione profecerat, ut ea ingenii levitate perfidia peregrinus homo natos Turcas longe superaret; cum linguam, mores, et instituta Turcarum probe calleret, ac quod caput est mentiundo, fallendo, et cum aequalibus adulatione ac nequitia certando perbelle jam Turcam referre videretur, in Csausiorum ordinem fuit allectus.«²

Az egykori enyedi iskolamester Bethlennél Mehemet nevet visel; de egy másik renegátról is említést tesz Bethlen, a ki Ali néven szerepelt.³ Ezt a kettőt egyesítette Kemény Gergely deák alakjában sok költött vonással kiszinezve.

Ugyancsak Bethlen *Históriájában* találkozunk Csajfer béggel is,⁴ a kit Kemény úgy mutat be, mint »a dicső ozmán birodalom muderriseinek fejét«; ⁵ de nagyobb szerepet nem juttat neki.

Szóval Kemény mindvégig figyelemmel van arra, hogy a szereplő személyek, a mennyire csak lehet, történeti hitellel bírjanak. A történeti fontosságú egyének mellett mint valami kaleidoskopban ott nyüzsög még egy csomó képzelt alak, kikben azon kor szelleme, szenvedélye, szokása épp úgy megtestesülve él, mint a történeti egyénekben. Minden társadalmi osztálynak ezek között is megvannak a jellemző képviselői: a fejedelmi udvar befolyásos tanácsosaitól kezdve le egész az ittas demagógokig. De a legrikítóbb csoportot mégis a vándor művészek gárdája alkotja; mintha csak ezek feslett és léha világa volna leghívebb tükré Báthori Zsigmond képmutató udvarának.

LOÓSZ ISTVÁN.

¹ *Gyulai Pál*. IV. 38. stb.

² Bethlen. III. 45—46 l.

³ Bethlen. III. 63. l.

⁴ Bethlen. III. 63. és 125. ll.

⁵ *Gyulai Pál*. IV. 23. l.

